

Coronary syndrome X. Background of the formation of new approaches to diagnostics and pathogenic treatment

Odessa National Medical University

Introduction. The paper presents the overview of recent literature on the aetiology, pathogenesis, clinical manifestations and diagnosis of coronary syndrome X (microcirculatory angina). There are determined points of contention of modern understanding of the problem, preconditions of the disease as a variant of non-atherosclerotic CAD, which is based on the pathogenesis of endothelial dysfunction and microcirculatory disorders.

Key words: coronary syndrome X., new approaches, diagnostics, pathogenic treatment.

Відомості про авторів:

Себов Денис Михайлович – канд. мед. наук, доцент кафедри пропедевтики внутрішніх хвороб і терапії, Одеський Національний медичний університет. Адреса: Одеса, вул. Пастера, 9, тел.: (048) 2337117.

УДК 615.83:615.825

© С.М. ФЕДОРОВ, Л.Г. ЗУБРІЙ, 2015

С.М. Федоров, Л.Г. Зубрій

КРАНІОСАКРАЛЬНА ТЕРАПІЯ: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ, ТЕОРЕТИЧНІ І ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ

ПОВІДОМЛЕННЯ 1

Національна медична академія післядипломної освіти імені П.Л. Шупика

Вступ. Історія людства тісно пов'язана з історією медицини, оскільки медицина сприяла «виживанню» у несприятливих умовах для життя, відновленню та збереженню здоров'я людини. У ті давні часи вперше і почали застосовуватися з лікувальною метою людські руки, які впливали на м'язи, суглоби, хребет. З повагою і глибоким розумінням відносилися до лікування за допомогою рук Гіппократ, Клавдій Галлен, Абу Алі ібн Сіна (Авіценна). Проте у ХІХ столітті виник альтернативний в офіційній медицині напрям – остеопатія.

Мета. Проаналізувати теоретичні і практичні аспекти історичного розвитку та становлення остеопатії і краніосакральної терапії у світі.

Результати. На підставі даних літератури наводяться історичні аспекти розвитку та становлення остеопатії, а особливо краніальної остеопатії і краніосакральної терапії. Висвітлено їх основні концепції і моделі.

Висновки. Краніосакральна терапія бере свій початок з остеопатії. Це ми можемо прослідкувати по ключовим фігурам в остеопатії та їх школам. Розвиток остеопатії почався із запропонованої Ендрю Тейлор Стіллом нової моделі діагностики і лікування, яка реалізується переважно через м'язево – кісткову систему. Його учні збагачували і розширювали можливості остеопатії, відкриваючи її нові напрямки. Сазерленд заснував краніальну остеопатію, а його учень Апледжер розвинув цей напрямок в остеопатії, назвавши його краніосакральною терапією.

Ключові слова: краніосакральна терапія, остеопатія.

Вступ. Історія людства тісно пов'язана з історією медицини, оскільки медицина сприяла «виживанню» у несприятливих умовах для життя, відновленню та збереженню здоров'я людини. У ті давні часи вперше і почали застосовуватися з лікувальною метою людські руки, які впливали на м'язи, суглоби, хребет. Про це згадується в старовинних рукописах Єгипту, Середземномор'я, Індії, Центральної і Східної Європи. Серед папірусів з медичними відомостями найважливішим є папірус Еберса, знайдений в руїнах Фів (Єгипет) у 1873 році. Розуміння єдності організму при лікуванні руками можна вбачати в такому записі папірусу: «Кожний лікар, який торкається голови, потилиці, ... ніг – всюди торкається серця, оскільки від нього йдуть судини до кожного члена...». З повагою і глибоким розумінням відносилися до лікування за допомогою рук Гіппократ, Клавдій Галлен, Абу Алі ібн Сіна (Авіценна). Проте в період Середньовіччя хірургія і фармакологія відтіснили «лікування руками». Лише у XIX столітті виник альтернативний в офіційній медицині напрям – остеопатія [1;5;8]. Для розуміння витоків становлення КСТ, як самостійного остеопатичного напрямку, слід детально зупинитись на питаннях історії розвитку остеопатії. Історія розвитку і становлення остеопатії в США. Розвиток остеопатії в США почався із лікаря Ендрю Стілла (Andrew Still), який старанно відпрацьовував методики роботи із кістками і суглобами, звідки і пішла назва остеопатія. Стілл запропонував відмінну від інших модель діагностики і лікування, яка реалізується переважно через м'язево-кісткову систему, підкреслюючи важливу роль нервової системи і кровообігу у підтриманні її адекватної функції. Це, в свою чергу, сприяє саморегуляції і самовідновленню організму. Він дав назву своєму новому напрямку в медичній практиці «остеопатія» лише у 1885 р. [3]. Але остеопатія не обмежується тільки роботою з кістками і суглобами, вона включає в поле своєї діяльності практично всі тканини, структури, системи і рівні організації живого організму. Остеопатія покликана допомогти організму «розібратися у собі» і знайти внутрішні ресурси для нормалізації своєї діяльності. Підтвердженням вищевикладеної інформації слугували дослідження його учнів, які збагачували і розширювали можливості остеопатії, відкриваючи її нові напрямки. Перші дослідження в галузі краніальної остеопатії були проведені на початку XX сторіччя Вільямом Гарнером Сазерлендом і його колегами з Кірксвільського коледжу остеопатичної медицини (США). В. Г. Сазерленд (W. G. Sutherland), учень Е. Т. Стілла, на початку XX століття відкрив ритмічний рух кісток черепа, який передається вниз до крижів і далі розповсюджується по всьому тілу - краніосакральний ритм (КСР), або краніосакральний імпульс (КСІ). КСІ включає п'ять складових: вроджений рух головного і спинного мозку, рухливості кісток черепа, мимовільний рух крижів між клубовими кістками, рух внутрішньочерепних і внутрішньохребцевих мембран та їх взаємне натягнення і вроджена флюктуація спинномозкової рідини. Кістки черепа, як виявилось, рухомосполучені одна з одною. Це твердження суперечило загальноприйнятому уявленню, згідно з яким у дорослих людей кістки черепа стають нерухомими через окостеніння швів. Незабаром Сазерлендом був розроблений напрямок остеопатії, який він назвав краніальною остеопатією. Цей напрямок дозволяє спочатку виявляти структурні порушення руху кісток черепа, а потім коригувати їх неправильні, нефізіологічні рухи [4;7;10;13].

Сазерленд дослідив, як фізіологічний рух кісток черепа, крижів та інших

структур, так і різноманітні відхилення від нього, спостерігав симптоми, викликані тими чи іншими відхиленнями від фізіологічного руху, які зумовлені, в свою чергу, структурними порушеннями. Ним були розроблені коригуючі техніки, за допомогою яких можна поліпшувати стан як структурних одиниць, так і їх рухливість [2;7;3;11]. Паралельно професор В.Г.Сазерленд запропонував і розвивав концепцію «первинного дихання» (Breath of Life), яке трансформуючись в тілі, стає причиною краніосакрального ритму, а також інших більш глибоких і повільних ритмів, що відіграють важливу і навіть визначальну роль в організації і підтриманні життя. «Первинне Дихання» (ПД) це та категорія реальності, яку ще називають життєвою силою. Наша життєва сила проявляється також і в краніосакральному ритмі, який за Сазерлендом є похідною від ПД [4;7;13;14;15]. В 1939 р. В. Г. Сазерленд доповідав на зібранні нейрохірургів концепцію краніальної остеопатії, в основі якої закладено вчення про первинний дихальний механізм, вроджений власний ритм тканин. Цю концепцію він узагальнив у своїй праці «Краніальна чаша» (The Cranial Bowl). З 1950-х років в освітні програми остеопатичних шкіл і коледжів США було введено курс краніальної остеопатії. Практично кожному кроку державного визнання остеопатичного напрямку в медицині США передувала тривала і важка боротьба [6]. У 1951 р. Служба охорони здоров'я США вперше видала кожному із шести остеопатичних коледжів США відновлювані гранти на навчання [6]. У 1957р. Американська остеопатична асоціація (АОА) була визнана Управлінням освіти США, Департаментом охорони здоров'я, освіти і благодійності як сертифікаційний орган в галузі остеопатичної освіти. В США було розроблено механізм сертифікації остеопатичною радою як лікарів медицини (MD), так і лікарів остеопатії (DO) відповідно до рівня майстерності в остеопатичній медицині. Цей процес передбачає отримання додаткової освіти лікарями, які раніше не навчалися в остеопатичних навчальних закладах. У 1967 р. АОА була визнана Національною Комісією по акредитації акредитованим закладом по всім аспектам остеопатичного навчання. АОА відіграла велике значення у підтримці наукових досліджень в остеопатичній медицині [6]. На початку 70-х років групою фахівців Мічиганського державного університетського коледжу остеопатичної медицини (США) проводилися дослідження феномену краніосакральної системи (КСС) з метою збору наукових даних про неї. Керував цією роботою лікар Джон Апледжер (John Upledger). Була доведена рухливість живих кісток черепа. Дослідження, проведені за допомогою електронного мікроскопа, показали наявність кровоносних судин, нервових тканин, колагену і еластичних тканин усередині кісткових з'єднань (швів) черепа. В одній із робіт на різних кістках черепа приматів були укріплені мініатюрні радіоантени. Інтерференційні вимірювання випромінюваних антенами радіохвиль дозволили зняти точні показники частоти і амплітуди руху кісток черепа [12]. На основі доведених фактів була розроблена фізична модель, що отримала назву «Модель вирівнювання тиску» (модель Апледжера). В цій моделі функції мембран Dura mater і спинномозкової рідини об'єднані в КСС і названі гідравлічною напівзакритою системою в межах КСС. Техніки, які застосовувалися на той час у краніальній остеопатії, дозволяють виконувати маніпуляції тільки з окремими кістками черепа. Апледжер, член і керівник названої вище дослідницької групи, розробив техніки діагностики

і корекції таких мембран як: *Dura mater encerephali*, яка кріпиться усередині черепа до його кісток; *Dura mater spinalis*, яка в кількох місцях кріпиться до хребців хребта. Техніки, запропоновані Апледжером, дозволяють працювати з вказаними структурами: одна з основних задач терапевта полягає у тому, щоб відчувти взаємодію мембран з кістками черепа, хребтом – включно до крижової кістки (*Os sacrum*) і, якщо це необхідно, з метою корекції м'яко впливати на них [9;4]. Апледжер і ввів назву КСТ, яка стала продовженням напрямку краніальної остеопатії, започаткованої Сазерлендом.

Остеопатія в Європі. В Європу остеопатична медицина прийшла в 1917р., коли Джон Мартін Літтлджон (John Martin Littlejohn), учень Е.Т.Стілла, відкрив першу європейську остеопатичну школу в Лондоні, відому в наші дні як Британська школа остеопатії. В 1935 р. Літтлджон звернувся до парламенту Великобританії з проханням визнати остеопатичну школу і саму професію. Остаточне визнання остеопатії у Великобританії завершилося лише у 1993р. В даний час у Великобританії остеопатія існує нарівні із медициною та стоматологією як самостійний напрям в рамках охорони здоров'я. У 1957 р., зусиллями французького масажиста Поля Жені (Paul Geny), відкривається перша школа остеопатії у Франції (*Ecole Europeenne d'Osteopathy*). Віола Фрайман (*Viola Frymann*), Гарольд Мегун (*Harold Magoun*)–учні Сазерленда, в 1964 р. почали викладати краніальну остеопатію у Франції на державному рівні. Жан П'єр Барраль (*Jean – Pierre Barral*) значно розвинув і поглибив вісцеральну остеопатію в усьому світі. Остеопатія була введена урядом Франції у березні 2002 р. Потім методи остеопатії поступово розповсюджувались на території Австрії, Бельгії, Німеччини і скандинавських країнах (Швеції, Норвегії та Фінляндії). В Австрії існує Австрійська асоціація остеопатів. Самостійної професії немає. Всі остеопати працюють в рамках їх колишніх спеціальностей (переважно як лікарі загальної практики та фізіотерапевти). У Фінляндії існує Фінська остеопатична асоціація, яка заснована в 1993 р. Остеопатія входить в систему охорони здоров'я країни з 1994 р. В останні роки остеопатія стала активно розвиватися в Швейцарії, Італії, Швеції та інших Європейських країнах. У Європі остеопатія має офіційне державне визнання в Британії, Франції та Бельгії. Розповсюдження остеопатії в інших країнах світу. Пізніше остеопатичні школи та асоціації виникли в Канаді, Австралії та Новій Зеландії. Австралійці заснували власну остеопатичну школу на базі американських і європейських розробок. У 2010 р. ВООЗ після тривалого обговорення визнала остеопатію і прийняла рекомендовані стандарти з остеопатії. Остеопатія в Росії. У країнах колишнього Радянського Союзу остеопатія почала розвиватись в 90-х роках. У Росії першу остеопатичну школу було відкрито у 1994 р. в Санкт-Петербурзі-це Російська вища школа остеопатичної медицини (РВШОМ). У Росії остеопатія затверджується як самостійний метод лікування. Перший етап було пройдено у 2002 р. - це атестація та акредитація освітніх програм РВШОМ, а другий етап – у жовтні 2003 р., коли остеопатичний метод лікування було офіційно затверджено Міністерством охорони здоров'я Російської Федерації.

Розвиток остеопатії в Україні. В Україні остеопатія почалася із практичної роботи – застосування КСТ у лікуванні дітей, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, вже влітку 1996 р. на базі дитячого оздоровчого табору «Червона гвоздика» (м.Святогірськ, Донецька обл.). Проводив її

Йург Буркі (Швейцарія). Наступного літа успішний досвід було продовжено і розширено, коли до групи КСТ приєдналась ще Розмарі Ціммерлі. Координатором і одночасно асистентом цієї роботи з української сторони була Людмила Зубрій. Регулярне проведення навчальних курсів з КСТ в Україні було започатковано навесні 1999 р. на базі кафедри дитячої неврології та медико-соціальної реабілітації КМАПО ім. П.Л.Шупика (куратором курсу був призначений асистент А. А. Невірковець, а допомогала в проведенні курсів доцент кафедри Т. В. Коноплянко) за активної участі і підтримки швейцарського Товариства сприяння розвитку краніосакральної терапії в Україні (IGKU), яке тоді ж було спеціально для цього засновано. Цьому передувала більш ніж річна підготовча робота, яку проводили з української сторони Людмила Зубрій (на той час закінчувала навчання в школі краніосакральної терапії в Цюріху), а з швейцарської - Йург Буркі. Своєчасні і цінні поради в практичній роботі надавала лікар – невролог Черочкіна Лариса Олександрівна, а з організаційних питань нас підтримала завідувач відділу проблем здоров'я сім'ї Інституту педіатрії, акушерства та гінекології АМН України, професор Зореслава Антонівна Шкіряк-Нижник. Важливо підкреслити, що учасники проекту працювали на засадах доброчинства, намагаючись надати українським лікарям дійсно реальні можливості як для ознайомлення з принципами остеопатії і краніосакральної терапії, так і для оволодіння ними практичних навичок. Швейцарська сторона допомогла технічним оснащенням, методичними матеріалами і відповідною літературою, необхідними для проведення навчально-практичних курсів. Протягом 9 років незмінним головним викладачем курсів і президентом IGKU була пані Розмарі Ціммерлі, яка доклала багато сил, натхнення, мудрості і любові для практичної реалізації цього проекту у нас в Україні. Керівником проекту з українського боку, його опорою і підтримкою став проректор з міжнародних зв'язків та науково – педагогічної роботи з іноземними громадянами КМАПО ім. П.Л. Шупика професор А.Л.Косаковський. Координатором усієї спільної роботи між українською і швейцарською сторонами із самого початку і до нині була Людмила Зубрій. З осені 2004 р. навчання з КСТ в КМАПО ім. П.Л. Шупика було переведено на кафедру медичної реабілітації, фізіотерапії та курортології (куратором курсу став доцент С.М.Федоров, який закінчив повний курс навчання з КСТ, завідувачем кафедри на той час був професор І.З. Самосюк). Спільно із швейцарською стороною кафедрою вперше було розроблено і на Вченій раді КМАПО затверджено навчальну програму чотирьох базових курсів з КСТ для лікарів терапевтичного, неврологічного, хірургічного та педіатричного профілів. Програма включає основні напрямки КСТ, тобто біомеханічний і біодинамічний. На нашу думку, вони органічно і послідовно поєднуються крок за кроком в процесі навчання, надаючи нашим слухачам можливість створити найбільш повне, гармонічне уявлення про живу систему людини і практично працювати на різних її рівнях методами КСТ. У 2005 р. на кафедрі вперше був започаткований позабюджетний цикл тематичного удосконалення лікарів «Краніосакральна терапія в медичній реабілітації I-IV курс». Він проводиться кожного року. За цей період на кафедрі пройшли навчання 339 лікарів із різних куточків України. У 2011 р. Вчена рада НМАПО імені П.Л. Шупика затвердила програму для проведення подібних курсів з КСТ на кафедрі неонатології, а в 2012-2013р.р. проведено

повний цикл навчання з КСТ для лікарів-неонатологів (куратор курсу – доцент Кончаковська Т.В.). Випускники наших курсів продовжують роботу, розпочату 15 років тому українсько-швейцарською ініціативною групою. Вони практикують КСТ, проводять або організують цикли навчань в різних напрямках остеопатії і КСТ як самостійно, так і залучаючи іноземних фахівців. Серед семінарів наших випускників слід виділити такі: «М'які вісцеральні техніки» – спільно із віденською школою Ж. П.Бараля, (І. Сомов, А. Чепя); «Анатомічні поїзди» за Томасом В. Майерсом – спільно із фахівцями відповідної школи (Джеймс Іарлс, Великобританія) (А. Шталтовний, І.Кончаковська, В. Тимошенко); «Біодинамічна остеопатія» за Д. Джелесом (М. Гриценко) та «Функціональна нейромеханіка» (А. Гриценко); Курси з краніосакральної терапії та м'яких мануальних технік у м.Вінниця (М. Голембйовський, В. Денег); «Аквакраніосакральна терапія» (В. Гламазда, О. Железко – під керівництвом С.М.Федорова).

В Україні, крім Національної медичної академії імені П.Л. Шупика, навчання КСТ проводять такі заклади: приватна школа відновної і спортивної медицини «реабілітолог» – викладачі Інституту Апледжера, м.Харків; приватний Центр остеопатичної медицини випускник Інституту Апледжера С.А. Граненко, м.Одеса; Дніпропетровський медичний інститут традиційної та нетрадиційної медицини – доцент Т. О. Шитіков та інші. Таким чином, до кінця ХХ сторіччя відбулось відродження інтересу до мануальної медицини, у т. ч. – до різних остеопатичних напрямків у всьому світі. У більшості остеопатичних шкіл та інститутів післядипломної освіти робиться акцент на філософських принципах та клінічних навичках лікарів остеопатів і краніосакральних терапевтів. Постійно триває розвиток нових концепцій і підходів в остеопатії, удосконалення остеопатичних технік - з'являються вісцеральні (Ж.П. Барраль (J. P. Barral) і ін.) підходи, удосконалюються міофасціальні, м'язово-енергетичні, структуральні техніки, поповнюється наукова база методу. В КСТ активно розвивається біодинамічний підхід до лікування (Р.Беккер (R.Becker), Р. Фулфорд (R.Fulford), Ф. Силз (F.Sills), Д. Джелес (J.Jealous), М. Керн (M.Kern) і ін.). Остеопатія стала окремою, і поважною професією в багатьох країнах світу.

Висновки. Краніосакральна терапія бере свій початок з остеопатії. Це ми можемо прослідкувати по ключовим фігурам в остеопатії та їх школам. Розвиток остеопатії почався із запропонованої Ендрю Тейлор Стіллом нової моделі діагностики і лікування, яка реалізується переважно через м'язово – кісткову систему. Його учні збагачували і розширювали можливості остеопатії, відкриваючи її нові напрямки. Сазерленд заснував краніальну остеопатію, а його учень Апледжер розвинув цей напрямок в остеопатії, назвавши його краніосакральною терапією.

Література

1. Баиров А.Г. Возвращение утраченной иллюзии // Российский остеопатический журнал.-2008.-№2(3).-С.21-33.
2. Гарольд И. Магун Остеопатия в краниальной области: [перевод с английского Абелевой Г.М.].- Санкт Петербург: ООО «МЕРИДИАН-С», 2010.-336с.
3. Джон Парсонс, Николас Марсер Остеопатия (Модели для диагностики, лечения и практики: [перевод с английского Абелевой Г.М.].- Санкт- Петербург:

- ООО «МЕРИДИАН-С», 2010.- 469с.
4. Егорова И.А. Основы краниальной остеопатии. - СПб.: Издательский дом СПбМАПО, 2006.-104 с.
  5. Красноярова Н.А. Перспективы остеопатической и мануальной медицины в современной неврологии // Вестник КазНМУ.-2014.-№2(1).-С.133-138.
  6. Мохов Д.Е. Профессиональное обучение остеопатии в США // Мануальная терапия.-2009.-№2(34).-С.80-87.
  7. Остеопатия. Теоретические и клинические аспекты/В.Л.Андрианов, Н.И.Беспала, В.В.Бутуханов [и др.]; под ред. В.Л.Андрианова.-СПб., 2010.- 256 с.
  8. Ситель А.Б. Мануальная терапия спондилогенных заболеваний: Учебное пособие.-М.: Медицина, 2008.-408 с.
  9. Чикуров Ю.В. Краниосакральная терапия.- М.: «ТРИАДА-Х», 2004.- 144 с.
  10. Frymann V. M. A study of the rhythmic motions of the living cranium // J. Am. Osteopath Assoc. – 1971. – № 70. – P. 928–945.
  11. Fullford R. Puls des Lebens, Jolandos. - 2005.
  12. Upledger J. E., Vredevoogd J. D. Lehrbuch der CranioSacralen Therapie. – Heidelberg: HAUG, 2009. – 378 s.
  13. Liem, Dr.Torsten : Kraniosakral Osteopathie Hippokrates, 1998.-568 s.
  14. Becker R.E. Life in motions: The Osteopathic Vision of Rollin E. Becker, D.O. – Portland: Stillness Press, 1997. – 370 p.
  15. Becker R. E. The Stillness of Life: The osteopathic philosophy of Rollin E. Becker; Portland, OR: Stillness Press, 2000. – 270 p.

С.Н. Федоров, Л.Г. Зубрий

Краниосакральная терапия: история становления и развития, теоретические и практические аспекты.

Сообщение 1

Национальная медицинская академия последипломного образования имени П.Л. Шупика

Введение. История человечества неразрывно связана с историей медицины, поскольку медицина способствовала «выживанию» в неблагоприятных условиях для жизни, восстановлению и сохранению здоровья человека. В те давние времена впервые и начали применяться с лечебной целью человеческие руки, которые влияли на мышцы, суставы, позвоночник. С уважением и глубоким пониманием относились к лечению с помощью рук Гиппократ, Клавдий Галлен, Абу Али ибн Сина (Авиценна). Однако в период Средневековья хирургия и фармакология оттеснили «лечение руками». Только в XIX веке возникло альтернативное в официальной медицине направление – остеопатия.

Цель. Проанализировать теоретические и практические аспекты исторического развития и становления остеопатии и краниосакральной терапии в мире.

Результаты. На основании данных литературы приводятся исторические аспекты развития и становления остеопатии, а особенно краниальной остеопатии и краниосакральной терапии. Отражены их основные концепции и модели.

Выводы. Краниосакральная терапия берёт своё начало с остеопатии. Это мы можем проследить по ключевым фигурам в остеопатии и их школам. Развитие остеопатии началось с предложенной Эндрю Тейлор Стиллом новой модели диагностики и лечения, которая реализуется преимущественно через мышечно

- костную систему. Его ученики обогащали и расширяли возможности остеопатии, открывая её новые направления. Сазерленд основал краниальную остеопатию, а его ученик Апледжер развил это направление в остеопатии, и назвал его краниосакральной терапией.

Ключевые слова: краниосакральная терапия, остеопатия.

S. N. Fedorov, L. H. Zubriy

Craniosacral therapy: history and development, theoretical and practical aspects

Report 1

Shupyk National Medical Academy of Postgraduate Education

Introduction. The history of humanity is inextricably linked to the history of medicine, as medicine has contributed to «survival» in the adverse conditions of life, the restoration and preservation of human health. In those ancient times human hands began to be used for therapeutic purposes for the first time, they had an effect on the muscles, joints and spine. Hippocrates, Claudius Galen, Abu Ali Ibn Sina (Avicenna) had immense respects for treatment with the help of hands. However, during the middle ages, surgery and pharmacology cut out the treatment with the help of hands. Only in the XIX century there arose an alternative of the direction of official medicine - osteopathy.

Aim. To analyse the theoretical and practical aspects of the historical development and formation of osteopathy and craniosacral therapy in the world.

Results. Based on literature data we present historical aspects of the development and formation of osteopathy, especially cranial osteopathy and craniosacral therapy. Here are reflected their basic concepts and models.

Conclusions. Craniosacral therapy begins with osteopathy. This we can trace by key figures in osteopathy and their schools. The development of osteopathy began with a new model of diagnosis and treatment proposed by Andrew Taylor Still, which is implemented primarily through the muscular-skeletal system. His students have enriched and expanded the possibilities of osteopathy, establishing its new directions. Sutherland founded cranial osteopathy, and his disciple Upledger developed this direction in osteopathy and called it craniosacral therapy.

Key words: craniosacral therapy, osteopathy.

Відомості про авторів:

Федоров Сергій Миколайович - к.м.н., доцент, доцент кафедри медичної реабілітації, фізіотерапії і спортивної медицини НМАПО імені П.Л.Шупика, Київський міський клінічний шпиталь ІВВ війни. Адреса: м. Київ, вул. Червонофлотська, 26.

Зубрій Людмила Григорівна - фізичний реабілітолог, координатор швейцарсько-українського проекту по вивченню краниосакральної терапії в Україні.